# Megfigyelés, beszervezés, koncepciós perek
## Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955)

### I. rész
### Származás, társadalmi háttér, emigráció

### Bevezetés

1948. június 28-án, a szerb történeti emlékezetben a középkori államiság bukását jelentő rigómezei csata napján a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform, Tájékoztató Iroda) nyilvánosságra hozta Josip Broz Titót és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetőségét elítélő határozatát.1 Ezt követően nem várt, drámai módon romlottak meg Jugoszlávia kapcsolatai mind a Szovjetunióval, mind a kelet-európai államszocialista országokkal. Egy *„modern eretneküldözés"* részeként gazdasági blokádra, propaganda-hadjáratra, határincidensekre, katonai nyomásgyakorlásra került sor Jugoszlávia ellen. A balkáni ország gyakorlatilag teljesen elszigetelődött a szocialista táboron belül, amely mind a bel-, mind a külpolitika módosítására kényszerítette a jugoszláv vezetést. Habár a párttagság és a jugoszláv lakosság nagy része Tito és a JKP vezetősége mellett sorakozott fel, a konfliktus hatására többen szembefordultak Tito politikájával, és elmenekültek Jugoszláviából, illetve nem vállalták a visszatérést a balkáni országba. A Szovjetunióban és a kelet-európai csatlós államokban (korabeli szóhasználattal az úgynevezett *„népi demokráciákban"*) emigráns közösségek szerveződtek, melyek aktívan kivették részüket a Jugoszlávia elleni *„mini hidegháborúból":* jugoszlávellenes politikai és propagandatevékenységet fejtettek ki, délszláv nyelvű műsorokat készítettek, Tito-ellenes cikkeket, brosúrákat írtak és jelentettek meg, szerkesztették az emigráns sajtótermékeket, és közreműködtek azok jugoszláv területen történő terjesztésében. A Moszkva-barát, úgynevezett kominformista (szerbül *ibeovci*) emigránsok számát (1948–1964 között) a jugoszláv szakirodalom megközelítőleg 5 ezer főre teszi, közülük mintegy 450-en Magyarországon találtak menedéket.

A magyarországi levéltári források – elsősorban a Magyar Dolgozók Pártja iratai – között fennmaradt jelentések alapján valójában lényegesen kevesebbre, 150 fő körülire becsülhetjük azon, a sorozatos kizárások miatt állandóan változó politikai közösség létszámát, amely összeköttetésben állt a magyar politikai vezetéssel. Mindennapjaikra a kétoldalú jugoszláv–magyar kapcsolatokon túl a magyar belpolitikai élet eseményei is hatással voltak, így az ekkoriban zajló koncepciós perek is. Mint ismeretes, az 1930-as évek Szovjetuniójához hasonlóan, a nyilvánosságnak szánt kirakatperek és a zárt ajtók mögött lefolytatott további koncepciós perek szervesen hozzátartoztak a rákosista diktatúra kiépüléséhez és működéséhez, alóluk a sztálinista meggyőződésük miatt 1948-at követően Magyarországon menedékjogot kért jugoszláv politikai emigránsok sem vonhatták ki magukat.

1952. szeptember 17-én és 24-én az első fokon eljáró megyei bíróságok zárt tárgyaláson tárgyalták hat, Magyarországon élő kominformista emigráns (Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić, Savo Novaković, Milutin Stevanović, Albert Svetina és Živorad Todorović) ügyét. A mondvacsinált és koholt vádakon alapuló egyéni koncepciós perekben a hat jugoszláv emigránst 5-től 15 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték. Mégis, ki volt ez a hat emigráns? A többi Magyarországon élő politikai emigráns közül miért, milyen vádak alapján és miért pont őket ítélték el? Miért pont 1952 őszén került sor perükre? Tanulmányomban amellett, hogy választ keresek e kérdésekre, magyarországi levéltári források alapján a hat emigráns életének főbb csomópontjait, politikai és egyéb tevékenységét is megkísérlem rekonstruálni. Életpályájuk tágabb kontextusba helyezésével egyéni sorsukat a mikrotörténeti elemzésen túl szélesebb történelmi folyamatokba, a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok koordinátarendszerébe is igyekszem elhelyezni.

Tanulmányomat ennek megfelelően két nagy szerkezeti egységre bontottam. A most olvasható első részben az 1952 szeptemberében elítélt hat politikai emigráns származását, társadalmi hátterét és emigrálásukat megelőző politikai tevékenységét vizsgálom. A korai impulzusok bemutatásán túl a hangsúlyt a politikai emigrációban eltöltött időszakra helyezem. Ezzel összefüggésben röviden kitérek Magyarországra kerülésük körülményeire, majd elemzem emigrálásuk hátterét és az emigrációban kifejtett politikai tevékenységüket. A *Betekintő* következő, 2016. márciusi számában olvasható második szerkezeti egységben magukkal a perekkel foglalkozom majd. Részletesen elemzem letartóztatásuk körülményeit, az ellenük felhozott vádakat, a perben hozott ítéleteket és a felülvizsgálat részleteit. A felülvizsgálatot az 1953-at követő rehabilitációs eljárások tágabb kontextusába is megkísérlem elhelyezni. Tanulmányomban arra is törekszem, hogy az egyéni portrékon túl rámutassak a hat életút hasonlóságaira, közös és eltérő vonásaira is. Mindezzel egyéni sorsuk alakulását (mikrotörténetüket) tágabb, emigrációtörténeti, szovjet–jugoszláv és magyar–jugoszláv kapcsolattörténeti (makrotörténeti) összefüggésbe helyezzem.

Tanulmányomban elsősorban levéltári források alapján mutatom be a hat életút alakulását. A vonatkozó alapkutatásokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában folytattam. Legnagyobb haszonnal a volt Zárt Irattár levéltári anyagában, azon belül az Egyéni-ügyek között található, a hat emigránsra nyitott vizsgálati dossziékat forgattam. Az előzetes letartóztatással és a vizsgálattal kapcsolatos okmányok és anyagok gyűjtésére szolgáló dossziékat 1950-től vezették, és az adott személy ügyével összefüggésben keletkezett bizonyítékokat, terhelő és tanúvallomásokat, jegyzőkönyveket, per- és perújrafelvételi iratokat, valamint összefoglaló jelentéseket tartalmaznak.[2] Kutatásom során különösen hasznosnak bizonyult, hogy a nyolc vizsgálati dosszién túl Ozren Krstonošić és Milutin Stevanović esetében egy-egy személyi dosszié is fennmaradt, amelyekben elsősorban hálózati és operatív iratok, nyomozati jelentések, tanúvallomások találhatóak. A levéltári források árnyalására sajtótörténeti vizsgálódásokat is folytattam. Elsősorban a Magyar Dolgozók Pártja szócsövének számító, írásaiban a párt mindenkori hivatalos álláspontját közlő *Szabad Nép* napilap és a Magyarországon élő délszlávok hetilapja, a *Naše novine* korabeli számait néztem át. Itt jegyzem meg, hogy a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok 1948–1956 közti történetével foglalkozó kutatásaim folyamatban vannak, további levéltári források áttekintése árnyalhatja a jelen tanulmányomban megfogalmazott következtetéseimet.

Az anyaggyűjtés során, különösen a Történeti Levéltárban őrzött iratok kapcsán, kellő óvatossággal és forráskritikával kellett eljárnom. Mint ismeretes, az 1950-es évek alapperei egy ideológiai-politikai xenofóbia által meghatározott prekoncepció mentén haladtak, a perek alapjául szolgáló vallomásokat legtöbb esetben fizikai vagy erkölcsi nyomásgyakorlás, a párt érdekeire hivatkozva történő meggyőzés révén csikarták ki a vádlottakból és a tanúkból egyaránt, ami önmagában is megkérdőjelezheti az abban megfogalmazott állítások valódiságát. Általánosnak volt tekinthető az is, hogy a vizsgálati fogságban lévővel életrajzát számtalanszor újraíratták, hozzáigazítva az elérni kívánt eredményhez. Itt jegyzem meg azt is, hogy a valójában nemcsak az alapeljárás, hanem a felülvizsgálat során is előre meghatározták az elérni kívánt eredményt. A felülvizsgálati perek előkészítését ugyanaz az 1953-tól ismét a Belügyminisztérium keretébe tagozódó politikai rendőrség Vizsgálati Főosztálya végezte, amely korábban a törvénysértő eljárások legfőbb operatív kezdeményező szerve volt. A hatóságok a korábbi hamis vádak némelyikét továbbra is fenntartották, ezzel azt a látszatot kívánták kelteni, hogy mégsem volt teljesen alaptalan az alapeljárás, az elítéltek nem teljesen feddhetetlenek. A felülvizsgálatok fenti jellegzetességét Baráth Magdolna találóan a *„kecskére bízták a káposztát”* hasonlattal érzékelteti.[3] Horváth Sándor és Gyarmati György írásaiban arra is felhívja a figyelmet, hogy az állambiztonsági iratok sokkal inkább az állambiztonság és a párt felől érkező elvárásokat tükrözték, semmint a korabeli valóságot. A jelentések tartalmát az ügynökökkel szemben támasztott elvárások is meghatározták, maga a lejegyzett kész szöveg is több átalakulás eredményeként jött létre. Az ügynökjelentések *„bornírt-céltudatos ágensszövegei […] alaptalan vélelmet, gyanút vagy akár pőre hazugságot is valóságosnak kívántak láttatni”*.[4] További nehézséget jelentett, hogy a Branislav Doroslovačkira, Ozren Krstonošićre és Albert Svetinára vonatkozóan 1950–1951-től vezetett személyi dossziékat[5] 1964-ben a Belügyminisztérium III/2. Osztályán szinte teljes terjedelmében

megsemmisítették, az eredeti eljárás és a felülvizsgálat során keletkezett iratokat az adott személy vizsgálati dossziéjához csatolták. Szintén ekkor zúzták be a V-85138-as számú vizsgálati dossziét is, egyes iratokat Savo Novaković, Albert Svetina, Branislav Doroslovački és Milutin Stevanović vizsgálati dossziéjához csatoltak. Mindezen megkötésekkel együtt is úgy vélem, hogy használható irategyüttessel volt dolgom, amelyek (kellő körültekintéssel és más levéltári és sajtóból vett forrásokkal összevetve) lehetővé tették valós következtetések levonását.

## Jugoszláviában és Magyarországon. Az ifjúkortól az emigrációban eltöltött időig

Az 1952 szeptemberében elítélt hat jugoszláv politikai emigráns közül a maga 39 évével Ozren Krstonošić számított a rangidősnek. Az 1913. december 17-én Óbecsén született Krstonošićnek meglehetősen hányatott gyerekkor jutott osztályrészül. Alkoholista édesapja előbb kőműves, majd lókupec volt, édesanyja tüdőbajban szenvedett. A kór egyik testvérét is elvitte, a család megélhetése pedig megkövetelte, hogy már fiatalon munkába álljon. Először a Duna–Tisza-csatornán közlekedő hajókon és uszályokon dolgozott.[6] A többi öt elítélthez hasonlóan már fiatalon kapcsolatba került a baloldali ideológiával és a munkásmozgalmi eszmékkel, úgy vélem, nem véletlenül. A kommunista eszme ugyanis az 1920-as években népszerűségnek örvendett Jugoszláviában. A radikális baloldali szervezetek egyesülésével 1919 áprilisában létrejött, kezdetben legálisan működő Jugoszláv Kommunista Párt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon (1920. november 28-án) a leadott voksok 12,4 százalékával (198 736 szavazat) 58 mandátumot nyert, egyedüli nemzetek feletti ideológiát képviselő pártként a parlament harmadik legjelentősebb erejét alkotta.[7] Államellenes és erőszakos tevékenysége miatt működését már 1920-ban korlátozták (obzana-rendelet), majd az állambiztonságról és az államrend védelméről szóló 1921. augusztus 2-i törvénnyel végleg betiltották.[8] Habár az illegalitás évei és a frakcióharcok jelentősen megviselték a tagságot, a radikális baloldali eszmék az ifjúság és az egyetemisták körében továbbra is népszerűségnek örvendtek.[9] Abban, hogy Krstonošić belépett a Kommunista Ifjúsági Szövetség (SKOJ)[10] becsei helyi szervezetébe, az 1951. augusztus 29-én lejegyzett önéletrajza szerint nagy hatással volt Lazar Brankov, aki *„Becsén mint komoly haladó ifi és kommunista szerepelt, aki terjesztette a haladó ideákat”.*[11] A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) mellé delegált jugoszláv jóvátételi albizottságban, majd a budapesti jugoszláv nagykövetségen több magas rangú pozíciót, később a magyarországi kominformista emigránsok vezetésének posztját betöltő Brankov neve leginkább a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként vált ismertté. Az 1949. szeptember 24-én életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Brankov szintén Óbecsén született (1912 júliusában), Krstonošićnál mindössze fél évvel volt idősebb.[12] Joggal feltételezhetjük, hogy már fiatalon megismerkedtek, életpályájuk a későbbiekben is több ponton kapcsolódott egymáshoz.

Hasonlóan igaz ez a Krstonošićnál hét évvel fiatalabb, 1920. augusztus 4-én ugyancsak Óbecsén született Branislav Doroslovačkira is. Habár édesapja fia születésekor kereskedősegédként még az egyik helyi méteráruüzletben dolgozott, később sikeres vállalkozói tevékenységbe fogott. A helyi viszonyok között immáron jómódú textilkereskedőnek számított, aki a kereskedésből befolyt jövedelmét ház és föld vásárlásába fektette.[13] A második világháború kitörése előtt már 37 hold földdel rendelkezett, amit megművelésre bérbe adott ki. Fiát taníttatta, az elemi iskola elvégzését követően gimnáziumba íratta. A 14 éves Branislav gimnazistaként került először kapcsolatba a kommunista eszmével. A magyar állambiztonsági szervek számára 1950. július 16-án írt önéletrajzából azt is megtudjuk, hogy egy bizonyos Zdravko Gložanski egyetemista hallgatótól hallott először a munkásmozgalmi eszmékről, aki őt *„haladó emberek társaságába”* vitte. Doroslovački a magyar karhatalmi szervek felé azt is fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy már a gimnáziumban aktív munkásmozgalmi tevékenységet folytatott: *„harcoltam a fasiszta elemek ellen”*, jó szavalóként pedig *„agitátori munkát fejtettem ki úgy a gimnáziumban, mint azon kívül az üzemekben és a szegény kerületekben”.* Emiatt legalább egy ízben az iskolából is el akarták tanácsolni, de jómódú édesapja közbenjárására erre végül nem került sor, sőt a sikeres érettségi vizsga letételét követően felvételt nyert a Belgrádi Egyetem jogi fakultására,[14] oda, ahova néhány évvel korábban maga Brankov is beiratkozott. Mozgalmi tevékenységét egyetemistaként is folytatta.

Röpiratot és illegális sajtótermékeket terjesztett, és bújtatta a hatóságok által üldözött kommunistákat. Részt vett a jogi kar pincéjében tartott illegális összejöveteleken, és (legalábbis állítása szerint) minden, 1938–1941 között megrendezett demonstráción a tüntetők között vonult fel, közte az 1939. december 14-én a munkásmozgalmi gyülekezőhelyként is ismert Slavija téren tartott, véres összetűzésbe torkollott tüntetésen is. A rendőrség emiatt kétszer le is tartóztatta, de életrajzában nem részletezett okokból rögtön szabadlábra is helyezték. Az önéletrajzot olvasó állambiztonsági tiszt nem is mulasztotta el, hogy a lap szélén ceruzával ne jegyezze meg: *„lehet, hogy már ekkor besúgója volt a rendőrségnek”*.15

Habár önéletrajzában nem találunk arra vonatkozó utalást, hogy Doroslovački már az egyetem folyosóin összefutott-e a vele egykorú Savo Novakovićtyel vagy éppen Milutin Stevanovićtyel, életkoruk és egyetemi tanulmányaik erre lehetőséget adhattak. Mindketten mindössze fél évvel voltak fiatalabbak (Novaković a nyugat-bácskai Sztapár faluban született 1921. január 26-án,16 Stevanović másfél hónappal később, március 2-án Belgrádban), és mindketten már a második világháború kitörése előtt megkezdték egyetemi tanulmányaikat. Az 1952. augusztus 25-én keltezett gyanúsított jegyzőkönyvben kulák származásúként jellemzett Novaković a bölcsészkar, a kispolgári családból származó (apja vendéglős volt) Stevanović a közgazdasági kar hallgatója volt.17 A diploma megszerzését követően különböző vállalatoknál és minisztériumokban dolgozott, 1947 januárjában a Jugoszláv Nemzetközi Szállító Vállalat (Transjug) belgrádi központjában helyezkedett el. Innen helyezték 1947 márciusában a vállalat prágai képviseletéhez. A Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának híre feleségével együtt itt érte, miközben éppen folyamatban volt áthelyezésük Jugoszlávia budapesti nagykövetségére.18

Nem számított ilyen szerencsésnek az egyébként szintén belgrádi születésű Živorad Todorović, sem a szlovén származású Albert Svetina. Todorović a hat emigráns közül a legfiatalabbként, 1929. március 19-én született. Munkáscsaládból származott, édesapja, Krsto Todorović Zimonyban dolgozott repülőgép-szerelőként. A 4 elemit és 2 év műszaki iskolát végző, vasesztergályos végzettséggel rendelkező Todorović szüleit korán elvesztette, édesapja 1941-ben, édesanyja 1943-ban hunyt el, neveltetésének feladata a továbbiakban a közép-szerbiai Donja Šatornja községben élő nővérére hárult.19 Munkás származásúnak számított a szlovéniai Alsó-Lezecében (Dolnji Lezece)20 1915. április 7-én született Albert Svetina is. Vasúti munkás édesapját 1945 nyarán vesztette el. A hatosztályos elemi iskola elvégzését követően Ljubljanában géplakatosnak tanult, a gazdasági világválság idején alkalmi munkákból tengődött.21

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy zömmel alsó társadalmi osztályból származó, 1952-es letartóztatásuk idején a húszas éveik közepén, a harmincas éveikben járó, többségében fiatal, házas férfiakról van szó. Hatuk közül leghamarabb Albert Svetina házasodott meg. 1945-ben egy Cveta Zinić nevű tanítónőt vette feleségül, akitől emigrálását megelőzően két fia született.22 Öten Szerbia területéről (hárman a Vajdaságból, ketten a fővárosból, Belgrádból) érkeztek Magyarországra, szerb nemzetiségűek voltak. Ebből a szempontból az egyedüli kivételt a szlovén származású Albert Svetina jelentette. Joggal vetődhet fel az olvasóban a kérdés: társadalmi hátterük mennyire volt általános az emigránsok egészére nézve? Kutatásaim jelenlegi állása szerint az 1948 júniusa és 1949 júniusa között Magyarországra emigrált jugoszláv állampolgárokra vonatkozóan rendelkezem részleges adatokkal. Összehasonlításul, 1949 júniusát megelőzően, családtagjaikat leszámítva, 80 jugoszláv politikai emigráns érkezett az országba, nagy többségük (69 fő) férfi volt. Közülük mindössze 46 pontos születési helye ismeretes, többségük (27 fő) Szerbia valamely részéről származott: 18-an a Vajdaság Autonóm Tartományban, 8-an a szűken vett Szerbiában születtek, egy személy Koszovó-Metohija Autonóm Körzetben látta meg a napvilágot. 13 fő Horvátország valamely részén született, és mindössze 3 emigráns származott Szlovénia, 2 pedig Bosznia-Hercegovina területéről. 53 emigráns születési ideje is ismert. Ez alapján elmondhatjuk, hogy főként a fiatalabb korosztályok vállalták az emigráns létet: 31-en 1918 után születtek, közülük 17-en 1925–1928 között, vagyis mindössze 20–25 évesek voltak emigrálásuk pillanatában. Mind közül is a legfiatalabbnak Živorad Todorović számított. Iskolai végzettségük viszont meglehetősen alacsony volt, 1953-ban mindössze 8-an rendelkeztek főiskolai vagy egyetemi

diplomával, bár az a kimutatásokból egyértelműen nem derül ki, hogy felsőfokú végzettségüket még Jugoszláviában vagy már Magyarországon szerezték-e.

A származás és a társadalmi háttér hasonlóságain túl életrajzuk újabb közös vonását, meghatározó élményét a második világháború jelentette. A partizán ellenállókhoz való kötődés, a partizánharcokban való aktív részvétel szinte valamennyijük életrajzában hangsúlyos elemként szerepelt. Szinte kivétel nélkül csatlakoztak a kommunista ellenállási mozgalomhoz, és különböző jelentőségű partizántevékenységet fejtettek ki. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-i megszállását, majd feldarabolását követően a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki. Túl azon, hogy a két világháború közt megoldatlan szerb-horvát ellentét fegyveres dimenziót kapott, a Josip Broz Tito vezette partizánegységek és a névleg Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnik alakulatok eltérő ideológiájuk, katonai-stratégiai céljaik és Jugoszlávia jövőbeni berendezkedéséről vallott felfogásuk miatt egymás ellen is harcoltak. Amíg a monarchiapárti, nagyszerb ideológiát képviselő csetnik alakulatok a régi, királyi Jugoszlávia helyreállítására (nagyszerb föderatív átalakítására) törekedtek, stratégiailag pedig a kivárásra, a szövetségesek Adria-tengeri partraszállásáig erőik minél teljesebb megőrzésére törekedtek, a Tito vezette partizáncsapatok aktív harcmodort alkalmaztak, jelentős német alakulatokat kötve le a Balkán-félszigeten. Nemzetek feletti, köztársasági és föderatív berendezkedést vizionáló jövőképük hosszabb távon Jugoszlávia nemzetei számára vonzóbb alternatívát jelentettek a csetnikek kizárólagosan szerb központú világképével szemben. Olaszország 1943-as kiugrását követően az erőviszonyok egyértelműen a partizánok felé tolódtak el, a teheráni konferencia idejére a szövetséges hatalmak mindegyike Tito támogatása mellett kötelezte el magát.[23]

A titói Jugoszlávia megszilárdulása és a Sztálinnal szembeni sikeres ellenállás kapcsán sem elhanyagolható tényező, hogy Jugoszláviát a jól szervezett partizánalakulatok szinte kizárólag saját erejüknek köszönhetően szabadították fel, így a JKP a társadalomra gyakorolt nyomás és a kezdeti súlyos intézkedések (megtorlás, beszolgáltatás, államosítás) ellenére a társadalom széles rétegei körében népszerűségnek örvendett, a partizánmítosz (legalábbis a közvetlenül a háborút követő évtizedekben) fontos identitásképző, összetartó erőt jelentett. A jugoszláv partizánok Belgrád felszabadításáért gyakorlatilag versenyt futottak a szovjet csapatokkal, az első proletárdivízió tagjaként Živorad Todorović is harcolt, majd egységével Triesztig nyomult előre.[24] A kommunista párt felhívására Albert Svetina is bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba, és kivette részét a szlovéniai ellenállási csoportok szervezésében. Érdemei elismeréséül először tagjelölt, 1941 októberétől rendes párttag lett. 1942 májusától ljubljanai körzeti párttitkárrá nevezték ki, majd 1943 elejétől a (szlovén?) Felszabadítási Front Végrehajtó Bizottságánál dolgozott (1943 júniusáig). Albert Svetina azonban nemcsak párttag volt, hanem már 1944 nyarán a nem sokkal korábban (1944 májusában) megszervezett Népvédelmi Osztály (OZNA) munkatársa lett. 1945 júniusában a szlovén partvidék körzeti vezetőjévé nevezték ki.[25] Ez irányú tevékenységét a harcok befejezését követően is folytatta, 1946-ban közelebbről meg nem nevezett beosztottként a ljubljanai OZNA-hoz került.[26]

Hasonló politikai (párt- és belbiztonsági) karriert a többi emigráns esetében is megfigyelhetünk. Savo Novaković 1944-ben csatlakozott a JKP ifjúsági mozgalmához, 1945-ben párttagsági könyvét is megkapta. 1945 márciusától tiszti rangban a belső elhárítás kötelékébe is bekerült. Sőt, 1943-ban, igaz, mindössze 8 napig, partizángyanús egyénként a megszálló magyar politikai rendőrség *„vendégszeretetét”* is élvezni volt kénytelen.[27] Nem kerülte el a letartóztatást Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić sem. Doroslovačkit először közvetlenül a világháború kitörése után tartóztatták le. A már idézett, az Államvédelmi Hatóságon 1950. július 16-án kelt önéletrajzából azonban a letartóztatás további konkrét körülményei nem derülnek ki, így az sem, hogy azt a megszálló német vagy a magyar hatóságok hajtották-e végre. Annál inkább a későbbi letartóztatások, fogva tartások körülményei, részletei. Úgy vélem, Doroslovački ezzel talán munkásmozgalmi múltját és a meggyőződéséért elszenvedett sérelmeket is hangsúlyozni kívánta. Mivel nem volt tagja *„nacionalista szervezetnek”*, első letartóztatásából azonnal szabadon is engedték. Később azonban már nem volt ilyen szerencsés. A Szovjetunió németek általi megtámadása (1941.

június 22.) után újból letartóztatták és a bácstopolyai internálótáborba zárták. Csakúgy, mint gimnáziumi évei alatt, befolyásos apja ismét közbenjárt érte, két hónap múlva kiengedték a táborból. Az állandó rendőrségi megfigyelés elől több partizántársától eltérően nem Budapestre, hanem Pécsre menekült. A rendőrség itt egy héten belül újfent letartóztatta. 1942 januárjában már a szegedi Csillag börtönben raboskodott, amit Óbecsén és Budapesten katonai, illetve polgári tárgyalás követett. Édesapja pénze és közbenjárása újból megmentette, 1943 tavaszán rendőri felügyelet mellett szabadlábra helyezték. Magyarország német megszállását újbóli letartóztatások követték (életrajza szerint legalább két ízben került erre sor), végül a nagykanizsai internálótáborba került, hogy onnan a jól bevált forgatókönyv szerint édesapja ismét kihozza. Szálasi Ferenc hatalomra kerülését (1944. október 16.) követően azonban újból bebörtönözték, Pécs felszabadulását (1944. november 29.) is rabként élte meg.28 Doroslovački szinte már tragikomikumba hajló állandó letartóztatásai és szabadon engedései ellenére mégis úgy vélem, hogy a tanulmányomban szereplők közül a legrosszabbul Ozren Krstonošić járt. Ő a világháború alatt Belgrádban maradt. Habár bővebb tevékenységéről nincs információm, feltételezem, hogy továbbra is kommunistaszimpatizáns tevékenységet fejthetett ki. Alátámasztja ezt az is, hogy 1943 végén a megszálló német hatóságok a dachaui koncentrációs táborba internálták.29 Életükben a következő, a világháborúhoz hasonló, meghatározó fordulópontot 1948 és a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódása jelentette.

1948 februárjában ugyanis Sztálin új, *„mini hidegháborús”* frontot nyitott Jugoszlávia ellen. Az éleződő hidegháborús feszültség és a szovjet–amerikai szembenállás következtében a Szovjetunió első embere csendet és rendet követelt a befolyási övezetébe tartozó csatlós államokban. Tito balkáni regionális hatalmi törekvései (jugoszláv–bolgár föderációs tervek, a kommunista partizánok segítése a görög polgárháborúban, jugoszláv csapatok küldése Albánia déli részébe) ebbe már nem fértek bele. Sztálin 1948. február 10-én Moszkvában zárt ajtók mögött, majd a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának 1948. június 28-án kiadott határozatában a nyilvánosság előtt is elítélte a jugoszláv vezetést. Jugoszláviát gazdasági, katonai és politikai értelemben egyaránt szinte teljesen elszigetelték a szocialista táboron belül.30 Sztálin azonban elszámította magát, nem volt elég a *„kisujját megmozdítania”.* Tito és a partizánharcok során összeforrott vezetés felvette a kesztyűt. Mindez azonban a világháborús partizánküzdelmek összekovácsoló ereje ellenére sem jelentette, hogy mind a párt, mind a lakosság körében ne kellett volna – Moszkvához húzó – fenntartással vagy akár ellenállással számolniuk. Habár a Jugoszláv Kommunista Párt létszáma a konfliktus ideje alatt meredeken emelkedett (az 1947. végén még csak 285 ezres tagsággal rendelkező párt tagjainak száma 1948 decemberére megközelítőleg 483 ezer főre, s 1953 végére – már a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének keretében – 700 ezer főre duzzadt31), különböző vádpontok alapján a konfliktus kirobbanásától 1951 végéig több mint 102 ezer személy tagságát szüntették meg; az esetek több mint felében (54,48 százalék) a Tájékoztató Irodával való szimpátia képezte a vádak alapját. A párttagság soraiban és a lakosság szélesebb köreiben megbúvó kominformista szimpatizánsok pontos létszámát azonban nehéz megbecsülnünk. Radovan Radonjić, a Titogradi Egyetem professzora 1983-ban a pártból (1948–1955 között) kizártak számát 55 663 főre tette, a közülük (1948–1963 között) letartóztatottak és elítéltek számát 16 288 főre. Etnikai hovatartozásukat tekintve mindkét esetben nagy többségük szerb, illetve az egyes köztársaságok lakosságának összlétszámához viszonyítva montenegrói volt. A szimpatizánsok egy jelentős részét a belgrádi egyetem hallgatói alkották, de a kortárs becslések alapján a hadsereg állományának is mintegy 10–15 százaléka a Szovjetunióval szimpatizált. Bár kisebb mértékben, de az állambiztonsági szervek és Tito elit elnöki őrségében is megtalálhatóak voltak a Tájékoztató Iroda határozataival szimpatizálók.32

A puszta szimpatizáláson túl szabotázsakciókra (a Belgrád szomszédságában található batajnicai repülőtér ellen csak 1951-ban legkevesebb 3 alkalommal) és parasztlázadásokra (többek között a Zéta folyó völgyében, Montenegróban vagy az északnyugat-boszniai Cazin környékén) is sor került.33 Többen a menekülést és az emigráns létet választották. Az első emigráns közösségek Albániában jöttek létre,34 zömmel az 1948 nyarán és őszén kitört montenegrói lázadások leverését követően oda menekülők közül.35 Magyarországon

bizonyíthatóan leghamarabb Dudás Lajos szerb (korábban jugoszláv) parlamenti képviselő kért és kapott menedékjogot 1948 júliusának első napjaiban.[36] Ivo Banac horvát származású, az Egyesült Államokban tanító történész kategóriáit alapul véve a kominformista politikai emigránsok eredetét tekintve három csoportot különböztethetünk meg: (1) a már korábban is a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban tanuló diákok, főiskolákon és egyetemeken tanulmányt folytató hallgatók (akiket, tegyük hozzá, a jugoszláv vezetés többszöri kérése ellenére sem engedtek hazatérni Jugoszláviába), (2) a jugoszláv külképviseleteken dolgozó diplomaták és családtagjaik, (3) valamint azok, akik már a konfliktus eszkalálódása után, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedését követőn hagyták el hazájukat.[37] Magyarország esetében ez utóbbi kettőre találunk példákat.

A fenti kategóriák alapján az úgynevezett diplomáciai csoporthoz a tanulmányban szereplő emigránsok közül Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić és Milutin Stevanović tartozik. Mindannyian 1948. október 25–27. között, Lazar Brankovnak, a budapesti jugoszláv nagykövetség ügyvivőjének emigrálásával összefüggésben, Brankov emigrálásának hatására kértek politikai menedékjogot. Emigrálásuk mind a formálódó magyarországi emigráns közösség létszámában, mind pedig annak minőségében és jelentőségében is fontos változást hozott, hiszen három nap leforgása alatt 14 fővel, a duplájára bővült az emigráns kollektíva létszáma, amely december közepére (családtagokkal együtt) már 28 főt tett ki.[38] Lépésük ugyanakkor nem számított egyedi jelenségnek, hasonló emigrálásokra több jugoszláv külképviselet esetében is sor került.[39] Jelentősége abban rejlett, hogy a kelet-európai szovjet csatlós államokban viszonylag ritkán került sor Brankovéhoz hasonló személy átállására.[40] Önéletrajzuk szerint mind Doroslovački, mind Krstonošić (mind pedig Dušan Vidović) emigrálására Brankov győzködésére került sor, annak hátteréről legszemléletesebben Ozren Krstonošić vallott a perújítási tárgyalásán (1955. március 7.) készült jegyzőkönyvben. Eszerint egy nappal az emigrálás előtt Brankov a lakására hívta Krstonošićet, majd beszámolt legfrissebb jugoszláviai élményeiről. Utazásai során saját szemével tapasztalta meg, hogy a *„jugoszláv nép nyomorban él. Azt is látta, hogy az emberek hosszú sorokban várnak egy-egy fél kg. burgonyára és különböző élelmiszerekre.”* Mivel úgy vélte, hogy a nélkülözésekre a *„Titó kormánynak és a Párt Központi Bizottságának helytelen politikája miatt”* került sor, tovább már nem volt hajlandó ehhez asszisztálni, és *„elhatározta, hogy ellene fordul ennek a politikának”.* Habár egyetértett Brankovval, az eseményekre visszatekintve Krstonošić már úgy emlékezett, hogy húzódozott a csatlakozástól. Miután azonban az egykori követségi ügyvivő nyilvánvalóvá tette, hogy tervéről egyeztetett a magyar pártvezetéssel (Rákosi mellett Révai József népművelődésügyi miniszterrel és Farkas Mihály honvédelmi miniszterrel), akik *„kilátásba helyezték, hogy a Magyar Dolgozók Pártja menedéket ad nekünk és lehetőséget nyújtanak a tanuláshoz”,* végül beadta a derekát, és kijelentette, hogy ő is emigrálni fog. Ezt követően Brankov utasítására felkereste Dušan Vidovićet és Branislav Doroslovačkit, akik szintén a Tájékoztató Iroda határozata mellett foglaltak állást.[41] Azt, hogy emigrálásukra az MDP vezetése és személy szerint Rákosi Mátyás tudtával és beleegyezésével került sor, Krstonošić egy korábbi, 1949. november 10-én tett kijelentése is megerősíti. A Jókai Presszóban aznap az ÁVH egy meg nem nevezett ügynökének az alábbiakat említette: *„Brankov állandóan tárgyalt Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal, Farkas Mihállyal és a többi MDP vezetőségi tagokkal, akik őket a legmesszebbmenőkig támogatták. Ennek eredményeként jelent meg a Szabad Népben az ő nyilatkozatuk* [értsd: az emigránsok nyilatkozata] *a Kominform mellett.”*[42] Megjegyzem, minderre később került sor: azt követően, hogy Brankovot a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként folytatólagosan elkövetett, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, kémkedés és gyilkosságra történő felbujtás vádjával életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.[43] A ritka kordokumentumként fennmaradt feljegyzés tehát arra is utalni látszik, hogy az állambiztonság emberei legkésőbb ekkor – a titóista kirakatpertől aligha függetlenül – megkezdték az egykori követségi tanácsossal kapcsolatban álló honfitársai megfigyelését.[44]

A budapesti jugoszláv nagykövetség munkatársainak emigrálásukkal kapcsolatos döntéseibe ideológiai meggyőződésükön túl minden bizonnyal az is belejátszhatott, hogy, mint arra már korábban is utaltam, Krstonošić, Doroslovački és Brankov kapcsolata nem volt új keletű. Az 1945-ben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé delegált jugoszláv jóvátételi misszió

befolyásos tagjaként Magyarországra érkezett Brankov a később újra felállított jugoszláv követség munkatársaként szerzett pozícióját és összeköttetéseit arra is felhasználta, hogy óbecsei kommunista ismerőseit különböző munkakörökbe helyezze el. Javaslatára került sajtóattasé-helyettesként, majd a konzuli osztály helyettes vezetőjeként Budapestre Branislav Doroslovački és a Tanjug jugoszláv hírügynökség tudósítójaként sajtóreferensnek Ozren Krstonošić.[45]

A már többször idézett önéletrajzában Doroslovački követségre kerülésének körülményeiről is részletesen beszámolt. Eszerint, miután Boarov, az akkori óbecsei járási titkár közbenjárására nem nevezték ki a járási bíróság bírójává, 1946 decemberében kérelmet adott be a jugoszláv külügyminisztériumhoz. Karrierjét azonban nem bízta a véletlenre: *„…személyesen kifejeztem az óhajomat Brankov Lázárnak, aki már akkor Budapesten a SZEB-nél a Jugoszláv Katonai Delegáció vezetője volt, hogy szeretném, ha Magyarországra küldenének, mivel tudok magyarul.”*[46] Krstonošić, aki a világháború befejezése után az óbecsei sörgyárban kereskedőügynöki munkakörben dolgozott, először Boarovhoz fordult segítségért. A Boarov 1951. május 16-án, a váci fegyintézetben történt kihallgatásáról készült jelentés szerint Krstonošić *„1946 őszén megkérte […], hogy helyezze el őt egy olyan munkakörbe, ahol politikai tevékenységet is kifejthet”.*[47] Így került ügyvezető titkári beosztásban az óbecsei Szovjet–Jugoszláv Társasághoz. Budapestre 1947 januárjában került, miután *„Brankov személyesen járt lent nála Óbecsén és kérte meg, hogy vállalja el a Budapesten »Nase Novine« néven megjelenő lap*[48] *szerkesztését”.* Az ekkor már közel három éve (1948. július 25-től) előzetes letartóztatásban lévő Boarov emlékezete szerint az UDB (Upravne državne bezbednosti, Állambiztonsági Igazgatóság) a kiutazást nem akarta engedélyezni; hogy *„mégis sikerült Magyarországra jönnie, azt Brankov személyes közbenjárásának köszönheti”.* Nem helyeselte a lépést a jugoszláv külügyminisztérium sem, és Boarovot utasították a Krstonošićra vonatkozó terhelő adatok felküldésére. Brankov azonban az 1947-es választások idején *„arra utasította Boarovot, hogy terhelő adatokat ne közöljön a Külügyminisztériummal, majd vállalta, hogy a leiratra ő meg fogja adni a választ”.* A választ Brankov meg is küldte Belgrádba, és *„így Krsztonosics megmaradt továbbra is a Tanjug tudósítójának”.*[49] Talán az olvasónak is feltűnt, hogy a kihallgatásáról készült jelentésben Boarov nem éppen a legkedvezőbb színben festette le azt a Lazar Brankovot, akinek követségi állását köszönhette, és aki a Miloš Mojić meggyilkolása kapcsán kirobbant diplomáciai válság során[50] személyesen járt közbe Belgrádban Boarov érdekében. Nem tudhatjuk, Boarov önként, az igazságnak megfelelően vagy éppen vallatói szándékolt sugallatára nyilatkozott-e negatívan egykori főnökéről. Azt sem tudhatjuk, értesült-e egyáltalán arról, hogy közel másfél éve maga Brankov is a magyar rendészeti szervek vendégszeretetét volt kénytelen *„élvezni”.* Bárhogyan is történt, a börtönévek minden bizonnyal hatással voltak személyiségére.

Már a diplomata-csoport emigrálását megelőzően, szeptember 5-én szökött Magyarországra Savo Novaković, annak ellenére, hogy Jugoszláviában (legalábbis későbbi önéletrajza szerint) nem fejtett ki Tito-ellenes tevékenységet. Az emigrációhoz 1949 januárjában csatlakozott.[51] A tanulmányban szereplő emigránsok közül a leghamarabb Albert Svetina, 1949. március 19-én, a legkésőbb, 1949 májusában Živorad Todorović érkezett az országba. Két társával (Stjepan Smittel és Milivoj Krstićtyel) együtt utazásuk végcéljának Csehszlovákiát jelölték meg a magyar hatóságok előtt. Döntésükbe belejátszott, hogy korábban már mindhárman megfordultak az országban. Todorović 1946 februárjában műszaki hallgatóként került Brnóba, ahol egészen a Tájékoztató Iroda határozatáig dolgozott. A határozatot követően visszatért Jugoszláviába, előbb Belgrádban, majd a fiumei torpedógyárban helyezkedett el. Két 23 éves társával az Adriai-tengeri kikötővárosban 1949. május 10-én döntöttek arról, hogy visszaszöknek Csehszlovákiába. A magyar határt három nappal később (május 13-án) egy áruszállító vonaton megbújva lépték át, a hatóságok Budapestről a csehszlovák határ felé tartva vették őrizetbe őket. Az emigráns kolónia tagjai közé, Novaković esetéhez hasonlóan, viszonylag későn, háromhavi fogva tartás után nyertek felvételt. A politikai okokból Prágába vagy Moszkvába tartó emigránsok döntésébe több tényező is belejátszhatott. A második világháborút követően számos jugoszláv középiskolás és egyetemista folytatott elsősorban műszaki, illetve katonatiszti tanulmányokat Csehszlovákiában és a Szovjetunióban.[52] Részben ennek is betudható, hogy a két országban létszámában kezdettől fogva nagyobb emigráns

közösség formálódott, mint Magyarországon. Politikai értelemben a prágai emigránsok egyébként az egyik legjelentősebb, egyben leginkább doktriner emigráns közösséget alkották. A szláv nyelvrokonságnak köszönhetően bizonyára a mindennapok során is könnyebben megértették magukat, mint egy teljesen idegen nyelvi közegben. Krstonošić döntésében azonban nem a politikai meggyőződés, sokkal inkább a továbbtanulási szándék, a mérnöki diploma megszerzése játszott szerepet. Mind 1952-ben, mind ügye 1954–1955-ös felülvizsgálata során ezt következetesen vallotta; a politikai emigráns kolóniához való csatlakozásról a három hónapos fogva tartása alatt a már Magyarországon élő politikai emigránsok győzték meg, leginkább azzal, hogy itt is biztosították a lehetőségek a további műszaki tanulmányok folytatására.53

A tanulásnál (legyen szó akár felsőfokú tanulmányok folytatásáról, akár ideológiai továbbképzésről) azonban a politikai emigránsok fontosabb szerepet is játszottak, hiszen többen közülük – kezdetben Lazar Brankov vezetésével – aktívan részt vettek a Tito és a jugoszláv vezetés elleni rágalomhadjáratban. Nyelvismeretük révén elsősorban a Magyar Rádió délszláv nyelvű műsorainak szerkesztésében és a délszláv nyelvű lapok, propagandaanyagok megírásában tüntették ki magukat. E feladatoknak az emigráció vezetője, Brankov is nagy jelentőséget tulajdonított, végrehajtásukban elsősorban a vele együtt emigráló ún. *„diplomata csoport”* tagjaira támaszkodott. Brankov már az 1948. november 12-én készített beadványában szorgalmazta, hogy a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét (MDDSZ) és annak lapját, a *Naše noviné*t jobban vonják be a Tito-ellenes propagandatevékenységbe. Javaslatát november 24-i ülésén az MDP Titkársága is támogatta.54 A szerkesztőségi munkálatokon túl egyes emigránsok – mint például Ozren Krstonošić, Savo Novaković vagy éppen Milutin Stevanović felesége, Marija – cikkeket is írtak a lapba (Brankov letartóztatását követően is). A cikkek pontos számát azonban lehetetlen megbecsülni. Hasonlóan a korabeli többi napi- és hetilaphoz, a *Naše novine* is csak elvétve tüntette fel az egyes írások szerzőit, sok esetben a teljes név helyett csak monogramot közöltek. A monogramok beazonosítását az is megnehezíti, hogy a szerzők teljes nevének kiírása során a lap hol a magyar helyesírás szabályainak megfelelően (vezeték- és keresztnév), hol a szerb és a horvát írásmód szerint (kereszt- és vezetéknév) jelezte a szerzőséget. Az N. S. vagy S. N. monogram így Savo Novakovićra, de Stevan Neducára is utalhat. Ennek megfelelően Novakovićet egy vagy két, 1950 augusztusában megjelent cikk,55 Ozren Krstonošićet (nevét teljesen kiírva vagy O. K. monogrammal ellátva) kilenc, 1950–1952 között megjelent hosszabb-rövidebb írás szerzőjének tekinthetjük.56 Lazar Brankov mellett egyébként Krstonošić volt az egyedüli Magyarországon élő jugoszláv politikai emigráns, akinek az írását a *Szabad Nép* is lehozta.57

A volt követségi első titkár fenti beadványában azt is szorgalmazta, hogy a budapesti rádió szerb nyelvű adását napi egyszeri 8 perces műsorról növeljék napi kétszeri 15 perces adásra. Javaslatának köszönhetően Krstonošićet tanácsadóként a rádió délszláv műsorainak szerkesztési munkálataiba is bevonták, Branislav Doroslovački pedig a szerb nyelvű műsorok bemondója lett.58 A szerb-horvát nyelvű műsorokkal összefüggő háttérmunkálatok, az adástervek összeállítása azonban később sem volt zökkenőmentes. Brankov már 1949 januárjában nehezményezte, hogy Krstonošićet nem vonták be a műsorok összeállításába, gyakran előzetesen nem is értesítették arról, hogy mi fog adásba kerülni.59 Krstonošić több esetben maga is kifogásolta, hogy az adások mind nyelvtanilag, mind stilárisan meglehetősen gyengék voltak, ami meglátása szerint *„nagy károkat okoz a Tito elleni harcban”*. Brankov közbenjárására végül feladatául kapta a híranyagok nyelvtani és stilisztikai hibáinak kijavítását.60

Brankov mellett Ozren Krstonošić volt az is, aki a rádióban és a sajtón keresztül kifejtett propagandatevékenységen túl aktívabban is kivette a részét az emigráció munkájából. Emigrálását követően többször fellépett az MDDSZ rendezvényein. 1951 elején két beadványt is intézett az emigránsok vezetőségéhez, amelyben a magyarországi délszláv kisebbség kulturális helyzetével foglalkozott, és javaslatot tett egy délszláv irodalmi kör létesítésére. 1951. március 7–9. között a Népművelésügyi Minisztérium megbízásából dél-somogyi körutat tett, és felkereste a barcsi, tótújfalusi és lakócsai délszláv iskolákat, de gyakran megfordult

Deszken is.61

Jóval kevesebb információval rendelkezem az öt további emigránsra vonatkozóan. Milutin Stevanović leginkább a *Naše novine* számainak szerkesztésében, tankönyvek és egyéb kiadványok megjelentetésében vett részt.62 Többek között ő korrektúrázta a szintén emigráns Ivan Mokuter által írt, a forrásokban olvasókönyvként emlegetett munkát. Nem is mulasztotta el megjegyezni, hogy nem helyénvaló, hogy a Leninről és Sztálinról szóló olvasmányokat közvetlenül egy kecskékről szóló történet követi.63 Felkészültségét az állambiztonsági szervek tisztjei is elismerték. Koncz István államvédelmi százados és Sztéhlo Béla államvédelmi alhadnagy 1951. február 7-i jelentésében úgy látták, hogy Stevanović *„talán a legértelmesebb ember a szövetségben”,* aki megfelelő ideológiai előképzettséggel és némi diplomáciai gyakorlattal, gyors észjárással és a külpolitikai iránti erős érzékkel rendelkezik.64

Mint ismeretes, a rádióadások mellett a szocialista tábor országaiban különböző emigráns lapokat is megjelentettek, legkorábban 1948 októberében Prágában,65 a JKP hivatalos lapjára *(Borba)* utalva *Nova Borba* címmel. Magyarországon emigráns lap kiadására meglehetősen későn, 1952-ben került sor, szlovénül, *Za ljudsko zmago* címmel. A Magyarországra menekült kevés szlovén egyikeként Albert Svetinára hárult a szerkesztési feladatok ellátása. Egy 1951. április 14-én, Bebrits Anna66 számára készített jelentés szerint rádiós munkaköri feladatait meglehetősen hanyagul és felületesen látta el, több esetben *„destruktív tevékenységet”* is kifejtett. Többször előfordult az is, hogy *„hibás vagy dekonspiráló adások”* hallatszottak el.67 A jelentéstevő ez utóbbi megjegyzése egy év múlva fog fontosabb szerepet kapni.

Savo Novaković esetében mindössze annyi ismert, hogy emigrálást követően maga is tagja lett a politikai menedékjogot kérő jugoszláv állampolgárok átvilágításával foglalkozó bizottságnak, 1950. augusztus 10–26. között megfordult Csehszlovákiában.68 Živorad Todorović pedig később sem mondott le arról a szándékáról, hogy Csehszlovákiában telepedjen le. Hirtelen felindulásból 1950 novemberében ismételten megpróbálkozott a szökéssel. A következményektől tartva azonban Komáromnál meggondolta magát, visszatért Budapestre, és az esetet jelentette az emigránsok vezetőségének.69 Eltérően a vele együtt Magyarországra érkező két másik emigránstól, és ellentétben a politikai emigrációhoz történő csatlakozásakor tett ígértekkel, tanulmányait nem folytathatta; 1949 októberétől esztergályosként a Ganz Villamossági Gyárban dolgozott, sztahanovista munkásként a korabeli viszonyok között nem is rossz, havi 1500 forintos fizetést vihetett haza.70 Innen tulajdonította el 1952. március 26-án azt a másfél méter hosszú, 5 cm széles, tönkrement gépszíjat is,71 amely később, Csehszlovákiába irányuló szökési kísérleteivel egyetemben fontos vádpontként szerepelt az ellene 1952 szeptemberében lefolytatott eljárás során.

---

[1] A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok történetével (1948–1956) kapcsolatos kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap posztdoktori ösztöndíja (OTKA PD 108386) finanszírozza. Ezúton is köszönetet szeretnék mondani Gyarmati Györgynek a tanulmánnyal kapcsolatos építő kritikai észrevételeiért.

[2] Petrikné, 1999: 29–60. A tanulmány a Történeti Levéltár elektronikus oldalán is elérhető: http://www.abtl.hu/node/221http://www.abtl.hu/node/221 (a letöltés ideje: 2015. április 10.).

[3] Baráth, 2000: 187.

[4] Horváth (szerk.), 2014: 8–9.; Gyarmati, 2014: 69–71. (az idézet helye: 71.).

[5] A személyi dossziékat szintén 1950-től kezdve vezették, a bizalmas nyomozás alatt álló személyekre (kémek, demokráciaellenes tevékenységet folytatók, diverziós és terrorista szándékkal rendelkezők) vonatkozó adatokat tartalmazták. Petrikné, 1999.

[6] ÁBTL 2.1. IV/27. 162.

[7] Az 1919-ben létrejött párt hivatalos elnevezése Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja (Kommunista) – (Socijalisticka radnicka partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ) volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások eredményeire lásd: Juhász, 1999: 328. o. táblázata és A. Sajti, 1989: 137. o. táblázata. A forrásgyűjtemény a szociáldemokrata pártok egyesülési programjából is részleteket közöl a 93–96. oldalon. A párt létrejöttére, két világháború közti történetére lásd még: A. Sajti, 1979: 375–420. A tanulmány átdolgozott változata megjelent: A. Sajti, 1991: 20–87.

[8] A JKP ideológiájára és az 1920-as évek elején kifejtett tevékenységére lásd: Banac, 1984: 328–339.

[9] Az illegalitás éveire és a párton belüli frakcióharcokra lásd: Banac, 1988: 45–116.

[10] A Kommunista Ifjúsági Szövetsége (Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ) 1919. október 10-én Zágrábban, a kommunista ifjúsági szervezetek 50 képviselőjével megtartott egyesülési kongresszusán jött létre. 1948-ban beolvasztották a Narodna omladina Jugoslavije (NOJ) ifjúsági tömegszervezetbe. 1992-ben Jugoszlávia Új Kommunista Pártja ifjúsági szervezeteként alakult újjá. A szervezet rövid története elérhető: http://www.skoj.org.rs/skoj.htmlhttp://www.skoj.org.rs/skoj.html (a letöltés ideje: 2015. április 3.).
[11] ÁBTL 2.1. IV/27. 163.
[12] Lazar Brankov politikai tevékenységére vonatkozóan lásd: Bokor, 1989; Vukman, 2011a: 197–213.; 2012: 291–313.; 2013: 2–11.; 2014: 959–981. A Rajk-perrel összefüggésben Lazar Brankov perben játszott szerepével részletesen foglalkozik: Zinner, 2013; 2014.
[13] ÁBTL 2.1. IV/9. 3. uo. (V-85318) 17.
[14] ÁBTL 2.1. IV/9. 3–4. Az idézet a 3. oldalon.
[15] ÁBTL 2.1. IV/9. 4.
[16] ÁBTL 2.1. IV/30. 4.
[17] Takács Tibor az ügynökök társadalmi helyzetét elemző tanulmányában leszögezi, hogy a *„kulák”* és a *„kispolgári”* jelzők nem valós társadalmi kategóriákat jelentenek, sokkal inkább azt, hogy az ÁVH miként sorolta be ügynökét. Sok esetben ehhez felmenői vagy 1945 előtti társadalmi státusza jelentette a mintát. Takács, 2014: 115. Megállapítását a jelen esetben is helytállónak fogadhatjuk el. A rendszerellenes *„kulák”* fogalmának alapjelentésére és a később rárakódott rétegekre lásd: Kávási, 1991.
[18] ÁBTL 2.1. IV/30-a. 7.; ÁBTL 2.1. IV/45. 36.; ÁBTL 2.1. IV/45-a. 9. Egyes források szerint maga Brankov sürgette, hogy a Stevanović házaspárt helyezzék át Budapestre.
[19] ÁBTL 2.1. IV/47. 4. és 8.
[20] Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található korabeli dokumentumokban hol Lezece, hol Divaca szerepel Svetina szülőhelyeként, azokból közelebbről nem derül ki, pontosan melyik településről is lehet szó. Az 1951. július 18-án írt önéletrajzában Svetina mindössze annyit említ meg, hogy szülőfaluja a szlovén partvidéken található. Az iratok ellentmondásossága azonban csak látszólagos. Szlovéniában, a tengerparttól nem messze két Lezece, Gornje és Dolnje Lezece is megtalálható, közigazgatásilag mindkét település Divaca községhez tartozik. 2004-ben, szlovénül megjelent visszaemlékezéseiben Svetina az alsó-lezecei (Dolnje Lezece) vasútállomást nevezte meg pontos születési helyéül. Svetina, 2004: 8.
[21] ÁBTL 2.1. IV/46. 13.
[22] Uo.
[23] A második világháború jugoszláviai eseményeire magyarul lásd: Barbara Jelavich, 1996: 219–264., Palotás, 2003: 469–497. (vonatkozó részek); Juhász, 1999: 73–111.; Major, 2005: 33–88.; A. Sajti, 2000: 224–269.
[24] ÁBTL 2.1. IV/47. 8.
[25] ÁBTL 2.1. IV/46. 14.
[26] Uo.
[27] ÁBTL 2.1. IV/30-a. 8–9.
[28] ÁBTL 2.1. IV/9. 5–6.
[29] ÁBTL 2.1. IV/27. 51.
[30] A szovjet–jugoszláv konfliktus okai a magyar nyelvű szakirodalomban is részletesen ismertek. A teljesség igénye nélkül lásd: Juhász, 1999: 124–139.; Jelavich, 1996: 276–290.; Gibianszkij, 1994: 111–144.; Volokityina, 1997: 154–171. A konfliktus egyes dokumentumai szintén olvashatóak magyarul. Az 1948-as moszkvai találkozó jegyzőkönyve: Vukman, 2004. Az 1948. tavaszi szovjet–jugoszláv levélváltás és a júniusi bukaresti határozat szövege olvasható: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség,* é. n.: 201–261. Az 1949. novemberi galyatetői határozat szövegét a konfliktus más dokumentumaival együtt közli: Mezei (szerk.), 2001: 350–364. További releváns dokumentumokat közöl: Vukman, 2005. A Tájékoztató Iroda üléseinek jegyzőkönyve angolul és oroszul egyaránt olvasható: Procacci, 1994.
[31] A pontos számadatok a következők: 1947 végén 285 147 fő, 1948 végén 482 938 fő, 1953 végén 700 300 fő. Ez utóbbi szám Jugoszlávia összlakosságának 4,1 százalékát jelentette. Shoup, 1981: Table B–1. 82–83. A szovjet–jugoszláv konfliktus hatására belpolitikai, ideológiai jellegű változásokra is sor került Jugoszláviában. Utalva a párt társadalomban játszott megváltozott szerepére, a JKP VI. kongresszusa 1952-ben a párt hivatalos elnevezését Jugoszláv Kommunisták Szövetségére módosította (JKSZ).
[32] Banac, 1988: 146–161. Radovan Radonjić számsorait közli: uo. 149. o. és 150. o. 2. és 3. táblázat. Ivo Banac arra is felhívja a figyelmet, hogy a Tájékoztató Irodával való szimpatizálás vádja jó ürügyet is jelentett a hatalom számára ahhoz, hogy mindenféle *„bajkeverőtől”* megtisztítsa a pártot. Uo. 154. Radonjić számadatait az 1948–1955 közötti időszakra szintén mértékadónak fogadja el Cvetković, 2011: 55. A kominformista vádak alapján a pártból 1948–1955 között kizártak számát ugyanakkor lényegesen magasabbra, 273 ezer főre teszi. Uo. Az elítéltek számát nagyságrendileg azonos, 16 731 főre teszi Marković, 1987: 17. és 79.
[33] Banac, 1988: 162. és 235–237.
[34] Az Albániában megszerveződő jugoszláv politikai emigráns kolónia létszámát a szerb történetírás az UDB egy 1964-ben keletkezett kimutatása alapján összesen 1340 főre teszi, amelyből 305-en végül visszatértek Jugoszláviába, 55-en

pedig nem részletezett okokból *„kihullottak”* az emigrációból. További 61 személy nem politikai okokból, hanem köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt emigrált. A fenti adatokat veszi át a jugoszláv–albán kapcsolatokról írt monográfiájában Aleksandar Životić is. Животић, 2011: 350–351.

[35] Banac, 1988: 222.

[36] Emigrálásának körülményeiről a Magyar Távirati Iroda 1948. július 10-én adott ki közleményt, a *Szabad Nép* pedig 1948. július 11. és július 13-i lapszámában foglalkozott részletesen a kérdéssel. Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI) Napi Hírek. Belpolitikai Szolgálat, 1948. július 10. 5. kiadás. Az MTI ún. kőnyomatos napi jelentései elérhetőek: http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=starthttp://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start (a letöltés ideje: 2015. április 7.).

[37] A fenti három kategóriához negyedikként azokat a nemritkán köztörvényes bűncselekményekért elítélt szökevényeket tehetjük hozzá, akik kihasználva a konfliktus és a politikai okokból történő emigrálás lehetőségét, ideológiai meggyőződés nélkül, pusztán a jobb megélhetés reményében hagyták ott Jugoszláviát.

[38] MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21.

[39] Példaként említem meg, hogy 1948. július 27-én Slobodan Lala Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség sajtóattaséja, augusztus 24-én Azim Alihodžić teheráni követ emigrált. Szeptemberben az oslói nagykövetség, októberben az ottawai jugoszláv követség több munkatársa mondott le. A washingtoni jugoszláv nagykövetség több munkatársa Prágába emigrált. Vukman, 2011b: 86. Ivanović emigrálására lásd: Војтеховски, 2012a: 192–193. Azim Alihodžić emigrálására lásd még: MTI Külpolitikai Kiadás, 1948. augusztus 24. 19. kiadás. A történeti kutatás a prágai emigráció történetét ismeri a legalaposabban. Erre vonatkozóan lásd: Vojtěchovsky, 2012b.

[40] A szabályt erősítő kivételt az egyébként montenegrói származású Radonja Golubović Bukarestbe akkreditált jugoszláv nagykövet lemondása (1948. július) és Blagoje Hadži Panzov szófiai követségi tanácsos lemondása (1948. november 27.) jelentette. Vukman, 2011b: 85., MTI Külföldi Hírek, 1948. november 27. 4. és 28. kiadás. A jugoszláv diplomaták emigrálásáról 1948. augusztus 3-án, illetve november 28-án megjelent számában a *Szabad Nép* is beszámolt. Brankovhoz hasonlóan később Panzovot is egy Tito-ellenes koncepciós perben, Trajcso Kosztov kirakatperében ítélték el.

[41] ÁBTL 2.1. IV/27-b. 92. Doroslovački emigrálása körülményeire az 1950. július 16-án írt részletes önéletrajzában úgy emlékezett vissza, hogy Brankov őt magát is lakására hívta, és személyesen bírta rá az emigrálásra. ÁBTL 2.1. IV/9. 1952. szeptember 17-i tárgyalásán mindez a következőképpen módosult: *„Később azután* [a Tájékoztató Iroda határozata után] *Brankov lakásról lakásra felkereste a jugoszláv követség és a jugoszláv misszió tisztviselőit, s emigrálásra szólított fel bennünket. Ilyen körülmények között emigráltam én is.”* Uo. 18.

[42] ÁBTL 2.1. IV/27. 74.

[43] Zinner (közr.), 1989: 6. Brankov perbefogásával és elítélésével Rákosi elsősorban Titót és a jugoszláv vezetést kívánta a vádlottak padjára ültetni. Nem véletlen, hogy a korabeli propaganda Rajk–Brankov-perről beszélt. Gyarmati György a Rákosi-korszakról írt monográfiája egyik részfejezetének címében találóan a Rajk-(Tito-)per metaforát használja. „A hidegháború regionális honosítása: a Rajk-(Tito-)per”. Gyarmati, 2011: 148–159.

[44] Az emigránsok egymás közti viszonyrendszerére és a hatalommal való kapcsolatukra további érdekes adalékkal szolgál Szüts István 1949. november 17-én írt levele, mely szerint Krstonošić bizalmasan közölte vele, nehezményezi, hogy Brankovval kapcsolatban addig még egyetlen egy alkalommal sem hallgatták ki, pedig *„tudna olyan dolgokat közölni, amivel azt hiszi, hogy komoly szolgálatokat tudna tenni a magyar és általában a népi demokráciáknak és a szocializmus ügyének és ezt most a Párt illetékes tényezőjével szeretné megbeszélni”*. Szűts levelét, biztos, ami biztos, továbbították Rákosi számára. ÁBTL 2.1. IV/27. 76.

[45] ÁBTL 2.1. I/110. 17., 2.1. IV/27. 15. és IV/9. 7. Brankov közbenjárására került a budapesti követségre 1947 áprilisában az egyébként szintén óbecsei illetőségű Živko Boarov is.

[46] ÁBTL 2.1. IV/9. 7.

[47] ÁBTL 2.1. IV/27. 115.

[48] Habár a gradiscei horvátok már 1910-ben Győrött lapot jelentettek meg *Naše novine* címen, több hosszabb-rövidebb délszláv periodikát követően a *Naše novine* az Antifasiszta Szláv Front délszláv szekciója – Antun Rob főtitkár és felelős szerkesztő irányításával – 1946. október 20-án indult útjára. A rendszeresen megjelenő hetilap cikkeiben a délszláv nemzetiségek jogaival, rendezvényeivel kapcsolatos cikkek mellett a gazdasági és társadalmi élet területéről közölt írásokat. A lap aktív szerepet vállalt a délszlávok osztályharcos orientálásában is. Urošević, 2000: 6–13.

[49] ÁBTL 2.1. IV/27. 116. Ozren Krstonošić a zárt ajtók mögött megrendezett perében (1952. szeptember 17.) már úgy vallott, hogy nem Óbecsén, hanem *„Belgrádban a Moszkva szállóban találkoztam Brankovval”*. A belgrádi szálloda említése nem volt véletlen. Mint az köztudott, a Moszkva szálló az UDB központjaként is funkcionált, így jó szolgálatot tett a jugoszláv kémvonal kidomborítására. ÁBTL 2.1. IV/27-b. 17.

[50] A Boarov-ügyre vonatkozóan lásd: Gellért Kis, 1987: 27–29.; Szakács–Zinner, 1997: 389–396.; Zinner, 2013: 191–252. közti fejezete, különösen a 191–219. oldalak.

[51] ÁBTL 2.1. IV/30-a 9.; 45/2. és IV/47. 60.

[52] 1945–1948 között a Szovjetunió 65 katonai akadémiáján 5135 jugoszláv tiszt tanult, míg Csehszlovákiában több mint háromezer jugoszláv diák tanult különböző gazdasági iskolákban és 16 internátusban 1946–1948 között. Митровић,

2009: 36. o. 45. lj. Miroslav Perišić kutatásai alapján az 1945–1946-os tanévben 252, az 1946–1947-es tanévben 291, az 1947–1948-as tanévben 170 főre teszi a Csehszlovákiában felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók számát. 1948-ból pedig összesen 476 főt említ. Перишић, 2012: 73. és 177. o. táblázatai. Perišić számadatait helytállónak fogadja el Slobodan Selinić is. A csehszlovák gazdasági iskolákban és internátusokban 1948. augusztus 28-án egészen pontosan 2929 főre teszi a jugoszláv diákok számát. Selinić, 2010: 224. és 270.

[53] ÁBTL 2.1. IV/47. 59-60.

[54] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 18. ő. e.

[55] Sovjetski radnici izgradjuju komunističko društvo, *Naše novine*, 1950. augusztus 3., 4.; Glas optužbe protiv američkih imperijalista. Medjunarodni kongres studenata – borbena manifestacija za mir. Uo. 1950. augusztus 31., 4.

[56] *Naše novine*, 1950. február 9., 4–5.; 1950. október 5., 4.; 1951. február 1., 6.; 1951. május 17., 6.; 1951. július 5., 2.; 1952. január 24., 2.; 1952. február 14., 3.; 1952. március 13., 5.; 1952. március 20., 5.

[57] Jugoszláviára ismét ránehezedik az imperializmus sötét árnya. *Szabad Nép*, 1948. december 3., 3.

[58] A Budapesti megyei Bíróságon 1952. szeptember 17-én elhangzott vallomásában Doroslovački a fentieket annyiban pontosította, hogy kezdetben mindössze napi másfél-két órát tartózkodott a rádiónál, hosszabb időben (napi 16 órában) csak 1949 nyarától foglalkoztatták. ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138) 19.

[59] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 29–30.

[60] ÁBTL 2.1. IV/27-b. 17.

[61] ÁBTL 2.1. IV/27. 21., 28. és 32.

[62] ÁBTL 2.1. IV/45. 47.

[63] Uo. 39.

[64] Uo. 54.

[65] Megjelent a „Nova Borba” első száma. A nemzetközi munkásmozgalomhoz hű jugoszláv kommunisták szócsöve leleplezi a Tito-klikk szovjetellenes tevékenységét. *Szabad Nép*, 1948. október 6., 3.

[66] Bebrits Anna 1948-ban lett az MDP KV Külügyi Osztályának, majd 1950-től a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának munkatársa. 1951-ben osztályvezetővé nevezték ki, a pozícióját 1953-ig töltötte be. Előbb munkatársként, majd osztályvezetőként koordinálta az emigránsok és a párt közti kapcsolatokat.

[67] MNL OL M-KS 276/65. f. 105. ő. e. 70. A szóban forgó jelentés az emigránsok Velimir Milutin politikai menekülttel kapcsolatos belső vitái kapcsán keletkezett.

[68] ÁBTL 2.1. IV/30-a. 40. és 45/2.

[69] ÁBTL 2.1. IV/47. 8. és 29.

[70] Uo. 24. Összehasonlításul, a szellemi tevékenységet végző Milutin Stevanović szintén 1500 forintot keresett 1951 februárjában. 1948-ban a havi átlagbér 652 forint, 1949-ben a mezőgazdasági munkások és alkalmazottak havi bére 606 forint volt. ÁBTL 2.1. IV/45. 54.; Honvári, 2006; Valuch, 2013: 38.

[71] ÁBTL 2.1. IV/47. 10. A kettészakadt gépszíjból felesége cipőjét szerette volna megjavítani. ÁBTL 2.1. IV/47. 60.

## Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

I/110. Boarov Zsifkó

IV/9. Doroszlovacski Braniszláv

IV/27. Krsztonosity Ozren

IV/27-a. Krsztonosity Ozren

IV/27-b. Krsztonosity Ozren

IV/30. Novakovity Szávó

IV/30-a. Novakovity Szávó

IV/45. Sztevanovity Milutin

IV/45-a Sztevanovity Milutin

IV/46. Szvetina Albert

IV/47. Todorovics Zsivorád

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

276. f. MDP központi szervei

54. cs. Titkárság

65. cs. Rákosi Mátyás titkári iratai

68. cs. Révai József titkári iratai

XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága

Magyar Távirati Iroda (MTI)

„kőnyomatos” napi hírek, 1948

**Nyomtatásban megjelent források**

*A Jugoszláv Kommunista Szövetség*, é. n.
*A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között*. Újvidék, Forum. 201–261.

Mezei (szerk.), 2001
*Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Szerkesztette: Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum.

Митровић, 2009
Митровић, Момчило: *Три документа о ибеовцима*. Beograd, INIS.

Procacci, 1994
Procacci, Giuliano et al. (eds.): *The Cominform: minutes of the three conferences 1947/1948/1949*. Milano, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli.

Sajti, 1989
*Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Szerkesztette: Sajti Enikő. Szeged, Társadalomtudományi Kör.

Vukman, 2004
Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója, 1948. február 10*. /Documenta Historica, 64./ Szeged, JATEPress.

Vukman, 2005
Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktusok története a források tükrében (1948. február – 1949. november)*. /Documenta Historica, 70./ Szeged, JATEPress.

Zinner (közr.), 1989
*Rajk László és társai a Népbíróság előtt. 40 év távlatából… Az ún. „Kék Könyv" hasonmás kiadása*. Közreadja: Zinner Tibor. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség.

**Sajtó**

*Naše novine*, 1948–1952

*Szabad Nép*, 1948

**Hivatkozott irodalom**

A. Sajti, 1979
A. Sajti Enikő: Útkeresés. Jugoszlávia Kommunista Pártja nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. *Századok*, 3. sz. 375–420.

A. Sajti, 1991
A. Sajti Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATEPress.

Banac, 1984
Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. New York, Cornell University Press.

Banac, 1988
Banac, Ivo: *With Stalin against Tito. Cominformist Split in Yugoslav Communism*. Ithaca–London, Cornell University Press.

Baráth, 2000
Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban: tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 187–202.

Bokor, 1989
Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Valóság*, 9. sz. 48–70.

Cvetković, 2011
Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd, ISI–Službeni glasnik.

Gellért Kis, 1987
Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 3. sz. 26–

28.

Gibianszkij, 1994
Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 4. sz. 111–144.

Gyarmati, 2011
Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, ÁBTL–Rubicon.

Gyarmati, 2014
Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Honvári, 2006
Honvári János: A hatalmi „elit" jövedelme az 50-es években. *Archívnet,* 1. sz. http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.htmlhttp://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es _evekben.html
(a letöltés ideje: 2015. február 10.).

Horváth (szerk.), 2014
Horváth Sándor: „Apa nem volt komcsi" – a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés hatásai. In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Jelavich, 1996
Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. kötet. Budapest, Osiris–2000.

Juhász, 1999
Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula.

Kávási, 1991
Kávási Klára: *Kuláklista*. [Budapest], Agora.

Major, 2005
Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 1. sz. 33–88.

Marković, 1987
Marković, Dragan: *Istina o Golom otoku*. Beograd, Narodna knjiga – Partizanska kjiga.

Palotás, 2003
Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris.

Перишић, 2012
Перишић, Мирослав: *Од Сталјина ка Сартру. Формиранје југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд, Завод за

уџбенике.

Petrikné, 1999
Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történeti Hivatalban. *Trezor,* 1. sz. 29–60.

Polonyi – A. Sajti, 2000
Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Budapest, Pannonica.

Selinic, 2010
Selinić, Slobodan: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi*. Beograd, INIS.

Shoup, 1981
Shoup, Paul S.: *The East European and Soviet Data Handbook. Political, Social, and Developmental Indicators, 1945–1975*. New York, Columbia University Press.

Svetina, 2004
Svetina, Albert: *Od osvobodilnega boja do banditizma. Precevanje Alberta Svetine*. Ljubljana, Nova obzorja.

Szakács–Zinner, 1997
Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete" – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*. Budapest, [Genius Gold].

Takács, 2014
Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Budapest, Libri.

Urošević, 2006
Urošević, Dr. Danilo: *A Naše novine válogatott repertóriuma. Selektivni repertorijum Naših novina*. Budapest, Szerb Országos Önkormányzat.

Valuch, 2013
Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág.

Војтјеховски, 2012a
Војтјеховски, Онџеј: Из дипломатије у ИБ емиграцију. Догадају у југословенским дипломатским представништвима у САД-у поводом резолуције Информбироа 1948. године. In *Југословенска дипломација 1945–1961. Зборник радова*. Београд, ИНИС.

Vojtěchovsky, 2012b
Vojtěchovsky, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Čehoslovensku*. Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy z Praze.

Volokityina, 1997
Volokityina, T. V.: A „jugoszláv utak" elutasítása és a jugoszláv ügy. *Múltunk*, 3. sz. 154–171.

Vukman, 2011a

Vukman Péter: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. Szerkesztette: A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress. 197–213.

Vukman, 2011b

Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola.

Vukman, 2012

Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”: Lazar Brankov Magyarországon (1945–1949). In *Egyén és Közösség. Tanulmányok*. Szerkesztette: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Egyesület – MTA TK Kisebbségkutató Intézet. 291–313.

Vukman, 2013

Vukman Péter: Lazar Brankov emigrálása és emigrációszervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 3. sz. 2–11.

Vukman, 2014

Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 4. sz. 959–981.

Zinner, 2013

Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér”. A Rajk–Brankov-per.* Budapest, Saxum, I. kötet.

Zinner, 2014

Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér”. A Rajk–Brankov-per.* Budapest, Saxum, II. kötet.

Животић, 2011

Животић, Александар: *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961).* Београд, Архипелаг–ИНИС.